

JANA NECHUTOVÁ—DAGMAR PILATÍKOVÁ—IVANA ŠKROBÁKOVÁ

ETYMOLOGIE V ČESKÉ REFORMACI A JEJÍ PRAMENY

Středověká etymologie není v našem smyslu slova disciplínou lingvistickou; lze ji zkoumat spíše z hlediska literárněhistorického jako pole, na němž se promítají názory jednotlivých středověkých autorů, zápasy, jimiž žily jednotlivé epochy, a myšlenkový vývoj středověku vůbec. Středověcí pisatelé, pokud ve svých dílech etymologie užívali — a to byli zejména tvůrci traktátové literatury — neetymologizovali za účelem hlubšího poznání daného jazyka, většinou latiny, popř. řečtiny (pokud šlo o běžnější přejatá slova); jejich etymologické výklady ostatně ani nerespektují hranice mezi jednotlivými jazyky či dokonce snad skupinami jazyků — hebrejské slovo se nejednou vysvětluje pomocí řečtiny, řecké slovo se vykládá z výrazu latinského. V této praxi se kromě naprosté neznalosti vztahů mezi jednotlivými jazyky a většinou i neznalosti více jazyků než mateřštiny a latiny odráží i víra, založená na Genezi, že na počátku dal všemu živému jména Adam, a tato hebrejská jména pak dala vznik výrazům všech ostatních jazyků.² Tento vztah k etymologiím můžeme sledovat nejen u autorů traktátové literatury, řešící např. teologické nebo filozofické otázky, ale i v jejich pramenech — ve středověkých encyklopedických nebo „etymologických“ slovnících.

Chceme-li se zabývat funkcí etymologie v husitských textech, zjistíme záhy i u nich nikoli lingvistický, nýbrž spíše ideologický zřetel. Jako předběžný příklad a ukázka zde může posloužit skutečnost, že Matěj z Janova odvozuje slovo „vinum“ z „vis omnium“; uvědomme si, že zde Matěj mluví o víně jako o složce eucharistie a že celé jeho učení s velkým důrazem na eucharistii je výrazně koinonické, tj. zdůrazňuje tu funkci eucharistie, jíž jsou věřící navzájem spojováni v jednotu. To je základem, s nímž Matěj pracuje při hledání

¹ Základem této stati je práce D. Pilatíkové a I. Škrobákové, vzniklá na půdě studentského vědeckého kroužku posluchačů latiny při katedře starověké kultury filozofické fakulty UJEP v Brně a přednesená tamtéž ve fakultním kole soutěže o nejlepší studentskou vědeckou práci dne 24. V. 1979. Práci zadala, vedla a k účelu uveřejnění přepracovala dr. Jana Nechutová, CSc.

² Gen. 2, 19—20; viz V. Pisani, Etimologija, ruský překlad italského originálu z r. 1947, Moskva 1956, str. 30.

původu slova „vinum“ a dedukce ho přivádí k výrazu „vis omnium“,³ neboť víno jako eucharistická materie propůjčuje společnou sílu všem. Nenalezly jsme pramen této Matějovy etymologie, a je dosti pravděpodobné vzhledem k jejímu vztahu k celému jeho systému, že si ji vytvořil sám. Na druhé straně se nám však podařilo zjistit předlohy pro celou řadu dalších „etymologických“ míst našich autorů. Jsou to zmíněné už starší středověké věcné a etymologické slovníky, z nichž se poučovali a z nichž opisovali téměř všichni vzdělanci dané doby. Dostupné jsou většinou pouze v rukopisech a prvoiscích. (Vedle abecedně řazených encyklopedií bývaly podobně sloužícím pramenem rovněž tzv. mamotrekty, biblické slovníky, řazené většinou v pořadí biblických knih a kapitol. Z nich hrál v našem prostředí patrně největší roli mamotrekt Marchesiniho, který vznikl na počátku 14. století a sám čerpal zejména ze slovníků, jimž dále v této stati věnujeme pozornost.⁴)

Z latinsky písňících husitských a předhusitských autorů v Čechách jsme vzaly v úvahu dva, druhého z předchůdců Husových; M. Matěje z Janova, a Husova spolupracovníka a pokračovatele, německého kanonistu M. Mikuláše z Dráždan. U prvního si vzhledem k tomu, co přináší její etymologie, připomeňme, že byl propagátorem co nejčastějšího, ba denního, přijímání laiků, a že v eucharistii akcentoval, jak již bylo naznačeno, její koinonickou, pospolitost vytvářející, stránku. Toto zdůrazňování pospolitosti pak souvisí s druhým relevantním rysem Janovova učení, s jeho eklesiologií, v níž Janov hlásá mj. teorii neporušitelnosti jednoty církve; důsledkem pak je, že soudobá institucionální římská církev, rozdvojená schismatem, mu vlastně pravou církví nebyla. Oba tyto prvky mají reformní ráz: česká husovská reformace je zdědila tak, že požadavek častého přijímání laiků přetvořila v požadavek kalicha pro laiky (v obojím je obsažen náběh ke zrovnoprávnění lidu s klérem), a janovovské pojetí církve přivedla až k popření nároků vládnoucí institucionální církve a k tomu, že hlásala oprávněnost boje proti jejím zlořádům. Hlavně tyto dva názory budeme sledovat v etymologiích Matěje z Janova. — U Mikuláše z Dráždan jako u autora již reformačního uvidíme jeho snad valdensky inspirovaný požadavek všeobecného kněžství ve výkladu slova „laicus“.

Naznačily jsme již, že tito naši autoři čerpali v mnohém své etymologizující výklady z tehdy celkem běžných příruček. Nepracovaly jsme s mamotrekty, většinou řazenými podle biblických knih a také využívanými spíše v homiletické a exegetické literatuře, nýbrž jsme volily dostupné rukopisy, staré tisky a inkunábule abecedně řazených slovníků. (Na jeden z nich — Liber derivativum Hugutia z Pisy — se dokonce Mikuláš z Dráždan výslovně odvolává, jak uvidíme na patřičném místě s. v. laicus.)

Braly jsme tedy v úvahu tyto slovníky a encyklopedie: *1 Isidorus Hispaniensis, Etymologiarum libri XX*. O tomto Isidorově díle zde snad nemusíme podávat zevrubnější informaci, neboť se jedná o dílo základní, o pilíř, na němž spočívala školská učenost raného a ještě i vrcholného středověku a jehož prostřednictvím se mnoho z antického kulturního odkazu dostalo středověkému vzdělanci. Etymologiae se staly rovněž pramenem pro další slovníkáře 12. a 13. století. Encyklopedie má dvacet knih uspořádaných většinou věcně, v 10. knize, již jsme užívaly v první řadě, jsou etymologicky i věcně vykládána

³ Viz dále v odstavci „Vinum“.

⁴ Bohumil Ryba, K latinsko-českým mamotrektům, Listy filologické 1940, str. 48—49.

slova seřazená abecedně. 2 *Glossae Salomonis* neboli *Liber glossarum*, slovník, u nás známý pod jménem *Mater Verborum*, byl snad sepsán mnichy svato-havelského kláštera za řízení opata Šalomouna III. (+919—920). Je to vlastně zkrácená verze staršího velkého glossáře, který vznikl ve Francii v 7. nebo v 8. století.⁵ V této souvislosti je zde nutno uvést glossář Papiův, *Elementarium doctrinae rudimentum*. I když jsme jej neužily, tvoří důležitý článek ve vývoji středověkého slovníkářství. I on býval zván *Mater Verborum*. Je to abecedně řazená encyklopedie, z velké části závislá na *Liber glossarum*. Z ní čerpali slovníkáři, které uvádíme dále, a u některých etymologií se na Papiův výklad odvolávají jmenovitě. Papias byl patrně původem z Lombardie a zemřel kolem r. 1053.⁶

3 *Hugutio* (+1210) původem z Pisy je známější jako autor právnického díla *Summa in Decretum Gratiani* a psal rovněž o prozodii a gramatice. Etymologický slovník *Liber derivationum* mu získal titul „grammaticae dux et signifer“. Doba vzniku tohoto díla je dána Hugutiovým pobytem v klášteře Nonantula (1197—1201), kde se seznámil s Papiovým dílem, a jak sám píše, sepsal *Liber derivationum* po jeho vzoru. Kromě Papiia získal hojnost údajů i od málo staršího Osberna z Gloucesteru. V dlouhé předmluvě ke slovníku uvádí i etymologii svého jména: „... *Ugutio quasi Eugetio, id est bona terra non tantum praesentibus sed etiam futuris*“.⁷

4 *Johannes Balbus Januensis* (z Janova), *Catholicon sive Prosodia*. Tento snad nejslavnější a nejrozsáhlejší středověký encyklopedický slovník byl dokončen asi v roce 1286. Jako své hlavní prameny připomíná Balbus Papiia a Hugutia, cituje však také Isidora a Osberna.⁸

Pro středověké encyklopedie (ovšem s výjimkou moderně vydaného Isidora) jsme užily následujících exemplářů:

Ad 2: Salomon, episcopus Constantiensis, *Glossae ex illustrissimis collectae auctoribus. Augustae, monasterium ss. Udalrici et Aefrae*, cca 1474, H—C 14134 (prvotisk UK Brno AP 6)

Ad 3: Hugutio Pisanus, *Liber derivationum*, rukopis UK Brno Mn 16, fol. 1r—226r

Ad 4: Johannes Balbus, *Catholicon. Argentinae*, Adolf Rusch, cca 1470, GW 3184 (prvotisk UK Brno AP 3)⁹

V následujícím textu se pokusíme na základě systematického vyhledávání paralel mezi našimi texty a staršími scholastickými slovníky určit, do jaké míry jsou husitské etymologie závislé na těchto předlohách, v čem jsou —

⁵ *Max Manitius*, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I*, München 1911, str. 594—596, *G. Goetz*, *Corpus glossariorum latinorum I*, *De glossariorum Latinorum origine et fatiis*, Leipzig 1923, str. 167—172.

⁶ *Max Manitius*, o. c. II, München 1923, str. 717—724, *G. Goetz*, o. c. I, str. 175.

⁷ *Max Manitius*, o. c. III, München 1931, str. 191—193, *G. Goetz*, o. c. I, str. 196.

⁸ *G. Goetz*, o. c. I, str. 216—217. — O těchto slovnících psal z našich badatelů Karel Svoboda, *La grammaire latine depuis le moyen âge jusq'au commencement du XIXe siècle*, *Revue des études Latines III*, 1925, str. 69—77. Zde věnuje pozornost i ranému vývoji latinské etymologie ve středověku.

⁹ U prvotisků neodkazujeme na folia, nýbrž na příslušná hesla. — Upozorněme, že zatímco *Glossae Salomonis* a Balbus mají text, jež zde citujeme, většinou přímo pod rozebíraným slovem (s. v. *haeresis*, *idiota* apod.), Hugutio vychází ze slova, jež považuje za základní (např. *haeresis* mezi odvozeninami slovesa *haereo*, *idiota* u výrazu *idus* apod.), a proto u něho uvádíme příslušné heslo i folium.

popřípadě i v rámci této vnější závislosti — samostatné a přitom vázané na reformní a reformační názory obou zvolených autorů. V závěru každé pasáže si budeme pro úplnost všímat i jazykové stránky věci v porovnání s moderním etymologickým výkladem.¹⁰ Důležitá problematika vztahu středověkých autorů k antické kultuře, která byla v tomto úvodu ponechána stranou, bude příležitostně vzata v úvahu při jednotlivých etymologiích; půjde hlavně o znalost latinského a řeckého jazyka a antické literatury, popř. filozofie.

Ze sedmnácti původně zpracovávaných etymologií zde předkládáme osm, které považujeme za zvláště ilustrativní pro předhusitské a husitské myšlení i pro vztah daných autorů ke scholastickým předlohám.

Exorcista

Príslušný výklad Matěje z Janova srovnáme s hesly v Glossae Salomonis, u Hugutia a Johanna Balba.

— Matěj z Janova¹¹, Regulae V, str. 218—219: ...*et ut sint multi, qui pertinent ad officium misse, puta septem persone, omnes strennui et mundi, puta exorcista, ut populum exorciset vel mundet et exortetur...*

Výraz je tedy uváděn do souvislosti s latinským *exhortor* — povzbuzuji, pobízím, vybízím, ačkoli jde o slovo původu řeckého.

— Glossae Salomonis: je zde zdůrazněn řecký původ slova a podán věcný výklad: *Exorcismus grece, latine coniuracio sive sermo increpandi est adversus diabolum, ut recedat... Exorciste ex greco in latinum adiurantes sive increpantes vocantur. Invocant enim super cathecuminos vel super eos, qui habent spiritum immundum, nomen domini, adiurantes, et per eum ut egrediatur ab eis...*

— Hugutio interpretuje takto (f. 73 v): *Exorcismus, id est incrpacio vel iniuratio vel coniuracio adversus dyabolum, ut recedat. Unde „hic exorcista, exorcistae“, id est coniurator vel increpator. Invocant enim...* (dále jako v Glossae Salomonis). I Hugutio tedy vykládá slova *exorcismus* a *exorcista* správně. Pravděpodobně byly jeho předlohou Glossae Salomonis, o čemž svědčí i doslovná shoda v závěrečné části hesla.

— Johannes Balbus přebírá Hugutiova slova s výslovným odvoláním se na jeho a Papiův slovník:

„*Exorcismus, exorcismi*“, *id est increpatio vel coniuratio adversus diabolum, ut recedat...*

Lze shrnout, že „*exorcista*“ je slovo řeckého původu, jak správně naznačují již autoři slovníku Glossae Salomonis. Informaci o řeckém původu i náležitý věcný výklad přejímá odtud Hugutio, jehož text téměř doslovně reprodukuje Balba. Matěj z Janova se v tomto případě nepřidržel scholastických předloh: vykládá termín „*exorcista*“ bez ohledu na jeho skutečný původ podle potřeb svého kontextu.

Slovo je odvozeno od řeckého slovesa *ἐξορκίζω* — zapřísáhám, přísahou zavazují, přísahou zaháním (*ὁ ὄρκος* — přísaha).

¹⁰ Podle etymologického slovníku A. Ernout—A. Meillet, Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots. Paris 1959.

¹¹ Jeho dílo Regulae Veteris et Novi Testamenti citujeme podle moderního vydání Vlastimila Kybala a Otakara Odložilky, 1—5, Inšpruk—Praha 1908—1913, 1926.

Haeresis

Výklad tohoto slova u Mikuláše z Drážďan srovnáme s texty Isidora ze Sevilly, slovníku Glossae Salomonis, Hugutiova a Balbova.

— Mikuláš z Drážďan, *Querite primum*,¹² str. 40, 41—42: *Heresis enim, secundum quod exponit Hugwicio, dicitur quasi elesis ab eligendo, quia illud sibi unusquisque eligit, quod melius illi esse videtur, ut Epicuri, stoyci et sicut alii, qui perversum dogma cogitantes arbitrio suo de ecclesia recesserunt... Nobis ergo nihil ex arbitrio suo inducere licet nec eligere. Huius rei apostolos Dei habemus auctores, qui nec ipsi quidquam ex arbitrio suo, quod induxerunt, eligeant, sed acceptam a Cristo fideliter disciplinam nationibus assignaverunt. Unde si angelus de celo aliter ewangelizaverit, anathema vocabitur.*

Srovnáme-li nyní výklady slova „haeresis“ od nejstaršího slovníku až po husitskou dobu, zjistíme, že klíčová etymologie je v nejrozsáhlejším znění už u Isidora.

— Isidorus Hispalensis, *Etymologiae VIII*, 3, 1—4:¹³ „*Haeresis*“ *Graece ab electione vocatur, quod scilicet unusquisque id sibi eligat quod melius illi esse videtur, ut philosophi Peripatetici, Academici, et Epicurei et Stoici, vel sicut alii qui perversum dogma cogitantes arbitrio suo de Ecclesia recesserunt. Inde ergo haeresis, dicta Graeca voce, ex interperetatione electionis, qua quisque arbitrio suo ad instituenda, sive ad suscipienda quaelibet sibi elegit. Nobis vero nihil ex nostro arbitrio inducere licet, sed nec eligere quod aliqui de arbitrio suo induxerit. Apostolos Dei habemus auctores, qui nec ipsi quicquam ex suo arbitrio, quod inducerent, elegerunt, sed acceptam a Christo disciplinam fideliter nationibus adsignaverunt. Itaque etiamsi angelus de caelis aliter ewangelizaverit, anathema vocabitur.*¹⁴ Isidor tedy správně vyložil význam slova a připomněl jeho řecký původ.

— Glossae Salomonis uvádějí dvojí etymologii:

„*Heresis*“ *doctrina vel secta ab „herendo“...; výklad pak pokračuje téměř doslovně převzatou pasáží z Isidora: Hereses autem grece ab electione dicuntur, quod scilicet unusquisque id sibi eligat...*

Glossae tedy chápou herezi jako důsledné lpění, vzápětí však citují Isidorův odlišný a správný výklad. Odvozování od slovesa *haereo, ere* je v případě středověkých autorů pochopitelné vzhledem k neznalosti řečtiny a vzhledem k hláskové podobnosti slova *haereo*—*haeresis* a nakonec i pro přijatelný význam latinského slovesa pro chápání hereze jako (zatvrzelého) kacířství.

— Hugutio má výklad ještě pestřejší (s. v. *hereo*, f. 101vb): *Item ab „hereo“ pro inniti vel dubitare hec heresis, haeresis, id est divisio ab unitate fidei, quia nimis adhereat illis, vel faciat dubitare illos in fide, quos invasit. Vel heresis interpretatur divisio, quod grecum est... Vel heresis dicitur quasi „elisis“ ab elidendo vel eligendo.*

Dále Hugutio cituje doslova výklad Isidorův patrně podle slovníku Glossae

¹² Nicolaus de Dresda, *Querite primum regnum Dei*, ed. Jana Nechutová, Brno 1967.

¹³ Citujeme podle edice Isidori Hispalensis episcopi *Etymologiarum sive Originum libri XX*, ed. W. M. Lindsay, Oxford 1911.

¹⁴ Připomeňme, že podobnými slovy vykládá slovo „haeresis“ i Jeroným, jež cituje *Decretum Gratiani* (C. 24 q. 3 c. 27, *Friedberg I.* col. 997—998): *Unde autem haeresis dicitur, in eadem epistola Ieronymus diffinit, dicens: Heresis grece ab electione dicitur, quod scilicet eam sibi unusquisque eligat disciplinam, quam putat esse meliorem...*

Salomonis. Všimněme si, že v pasáži, již jsme právě uvedly in extenso, připomíná Hugutio vedle slovesa *eligo* i sloveso *elido*, což je výklad ojedinělý.

— Balbův rozsáhlý výklad doslova cituje Hugutia.

Je obecně známo, že latinský výraz „*haeresis*“ je přejatou variantou řeckého slova *αἵρεσις* (volba, výběr), které je tvořeno od slovesa *αἰρέω*. Toto sloveso a latinské *haereo*, ere spolu ovšem etymologicky nesouvisejí.¹⁵

Hypocrisis

Výklad tohoto slova u Matěje z Janova srovnáme s výklady Isidora ze Seville, Glossae Salomonis a Johanna Balba.

— Matěj z Janova, *Regulae* I, str. 175: *Est ergo ypocrisis dicitio greca et dicitur ab „yppo“, quod est „sub“, et „crysus“, „aurum“, quasi aliquid vile sub auro vel aliquid vilissimum aut nocivum, quod coopertum desuper auro ad lucrandum et decipiendum.*

Pro čtenáře naprosto neznalého řeckého původu tohoto slova a řečtiny vůbec mohla být tato interpretace sugestivní; ostatně, jak uvidíme, nebyla původní. Neznalost řečtiny u středověkých autorů zde způsobila záměnu výrazů *χρυσός*—zlato a *κρίσις*—soud, úsudek, rozhodnutí.

— Isidorus Hispalensis, *Etymologiae* X, 118: *Hypocrita Graeco sermone in Latino simulator interpretatur... ὑπό enim falsum, κρίσις iudicium interpretatur.*

Jde tedy o celkem korektní výklad.

— Glossae Salomonis vykládají toho slovo pouhým překladem:

Ippochrita—fictor.

— Výklad Johanna Balba je delší a nabízí více možností: „*Ippocrita*¹ (*communis generis*) *dicitur fictor, simulator, et representator alterius persone: similat enim esse quod non est. Et dicitur ypochrita quasi yperchrita ab „yper“, quod est „super“, et „chrisis“, quod est „aurum“, quasi supraauratus, quia in superficie et exterius videtur bonus, cum interius sit malus. Vel dicitur sic ypochrita ab „ypos“, quod est „sub“, et „chrisis“, quod est „aurum“, quasi habens aliud sub auro: habet enim aurum in superficie, quia subtus habet aliud, scilicet lutum. Vel componitur ab „yppo“, quod est „falsum“, et „chresis“, quod est „iudicium“, quia dum intus malus sit, bonum se palam ostendit. Et ideo de eo habetur falsum iudicium, dum falso vultu incedit et simulat, quod non est.*

Balbovo pojetí obsahuje tedy trojí interpretaci: *yperchrita* ab *yper*, quod est *super*, et *chrisis*, quod est *aurum*; *ypocrita* ab *ypos*, quod est *sub*, et *chrisis*, quod est *aurum*; ab *ypo*, quod est *falsum*, et *chresis*, quod est *iudicium*.

O správném řešení by snad bylo možno uvažovat v případě třetím, za předpokladu, že výraz *chresis* je zde pouze grafickou variantou řeckého *krisis*. *Χρῆσις* samo ovšem znamená potřeba, užívání.

Správný výklad substantiva *ypocrita* po jazykové stránce obsahuje tedy pouze podání Isidorovo, což je pochopitelné vzhledem k tomu, co víme o Isidorově znalosti řečtiny na straně jedné a na druhé straně o její naprosto neznalosti v raném i vrcholném středověku.

¹⁵ Za zaznamenání stojí, že Stručný etymologický slovník jazyka českého Josefa Holuba a Stanislava Lyera, SPN Praha 1967, uvádí pod heslem hereze chybnou etymologii: řeckému výrazu *haeresis*, jež uvádí, příkládá význam „lpšňem“ a klade jej do souvislosti se slovesem *haereo* a s přejatými výrazy *koheze*, *adheze*, *koherentní*!

Řecké *ἰδιότητες* znamená původně výrok, odpověď, pak věštbu, ale i umělecké, tj. zejména herecké, vystoupení, přeneseně pak i předstírání, pokrytectví. Vlivem biblického textu přes křesťanskou vrstvu pozdní latiny a přes středověkou latinu vznikly i v češtině výrazy „pokrytec“, „pokrytectví“.¹⁶

Laicus—Idiota

Tyto výrazy vyložíme pospolu pro jejich významovou souvislost a také z toho důvodu, že i u našich autorů (Mikuláš z Drážďan, Isidor ze Sevilly, Glossae Salomonis, Hugutio a Johannes Balbus) jsou uváděna vždy pod jediným heslem.

— Mikuláš z Drážďan, *Contra rectorem in Wildungen*, rukopis knihovny metropolitní kapituly pražské D 118, fol. 40v—41r: *Nam laycus dicitur a „laos“ — „lapis“ et „ycos“ — „custos“, quasi custodiens duriciam lapidis in corde suo, quia laici sunt quodammodo duri tamquam lapides, ita quod vicia nolunt relinquere et sapere divina, ut patet de Grecis in Grecismo in glosa. Et ibidem patet de illa dictione ydeota, et dicitur ab „ydos“, quod est „divisio“, et „otis“ — „litera“ vel „auris“, quasi divisa a litera secundum Huwicionem vel quasi aures divisas habens, quia quidquid audit per unam aurem, hoc per aliam emittit.* Mikulášovým pramenem je tedy Hugutio, ale především Graecismus Eberharda z Béthune, autora počátku 12. nebo 13. století (Manitius klade jeho dílo k roku 1124). Jeho „Graecismus“ je veršovaným výkladem latinské gramatiky, v němž je zvláštní oddíl (8. kapitola) věnován slovům řeckého původu¹⁷. Tento spis se těšil až do pozdního středověku značné oblibě, u nás jej několikrát cituje také Hus. Místa, na něž se Mikuláš odvolává, jsou tato:

— Graecismus, VIII, 190—191, Wrobel str. 41: *Quod laos est populus, monstrat vere Nicolaus, (Dicque laos lapidem... (glossu k tomuto místu Wrobel neuvádí)*

— Graecismus, VIII, 182, Wrobel str. 40 (glossa v rejstříku na str. 281): *Ast divisio sit idios, fit ab hoc idiota. Glossa: dicitur ab idios quod est divisio et otis auris, quasi divisus aure.*

— Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*, VII, 14, 9 (zde je výklad nejstručnější): *Laicus — popularis. Λαός enim Graece populus dicitur.*

— Glossae Salomonis doslova přejímají Isidora u výrazu *laicus*, pod heslem *idiota* pak uvádějí:

Idiota grecum est impius, ignarus, rusticus, indoctus, brutus, stolidus. Nepodávají tedy etymologii, pouze přiřazují řeckému slovu latinská synonyma.

Zajímavé etymologie přinášejí oba mladší slovníky. Neznalost řečtiny v nich způsobila i to, že interpretují obě slova několikerym způsobem.

— Hugutio podává u slova *idiota* výklad zvlášť bizarní (s. v. *Idus*, f. 109r^b—v^a): *„Idus, idibus“, id est divisio... Unde quidam dies mensis dicitur quasi divisio, quia tunc dividebatur a nundinis..., vel quia tunc dividitur mensis... Item ab „idus“ et „iota“, quod est littera, dicitur „hic et hec idiota, idiote“, id est illiteratus quasi divisus ab literis, scilicet indoctus, insipiens. Vel conponitur ab „idus“ et*

¹⁶ Václav Machek, *Etymologický slovník jazyka českého*², Praha 1968, str. 469.

¹⁷ Max Manitius, o. c. III, str. 747—751, srov. zmínky u G. Goetze, o. c. I, str. 216, 240. Edice: Eberhardi Bethuniensis Graecismus (Corpus grammaticorum medii aevi vol. I.), ed. Joh. Wrobel, Wratislaviae 1887. Co se týče datování Graecismu, opírá se o dvojznačný údaj neznámého autora (Wrobel, Praefatio, str. VIII): Anno milleno centeno bis duodeno/condidit Ebrardus Graecismum Bethuniensis.

„*ota*“, *quod est „auris“: unde idiota quasi divisus ab aure quasi qui quod audit, non intelligit. Vel ydiota dicitur ab „idios“, quod est „proprium“, et „ethis“, quod est „mos“, quia proprium morem sue terre ignorat.*

Zjišťujeme zde mimo jiné, že jedním z Huguciových pramenů mohl být Graecismus Eberharda z Béthune, ovšem v případě, že jej můžeme klást k roku 1124 a nikoli 1214, neboť pak by filiace byla ovšem opačná.

Etymologie od *idus* je fantastická a nesprávná přinejmenším už vzhledem k etruskému původu tohoto slova. Ve výkladu od řeckého *idios* — vlastní, soukromý, se Hugutio přiblížil ke správné etymologii, ale opět se od ní odchýlil v druhé části slova, již spojuje s řeckým *ēthos* — mrav, zvyk.

— Hugutio s. v. *laos*, f. 116^v: *Laos grece lingue dicitur „lapis“, unde apud Grecos „laos“ et „leos“ dicitur laicus... vel potius dicitur a „laas“, quod est „lapis“. Inde „laicus“, id est „lapideus“, quia Deucalion reparavit homines de lapidibus iactis post tergum, vel „lapideus“, id est durus et extraneus a sciencia literarum.*

Hugutio tedy směšuje v latinském výrazu *laicus* významy řeckého *λαός* — lid a *λάας* — kámen.

— Johannes Balbus takřka doslova přebírá Hugutia, neoperuje ale slovem *idus*.

Je tedy zřejmé, že jak v případě výrazu *idiota* tak i u slova *laicus* sehrála důležitou úlohu neznalost řečtiny a fantastické představy o ní: autoři etymologických výkladů hojně a zcela svévolně kombinovali slova spolu nesouvisející, a to i z různých jazyků.

Vzhledem k ideologické funkci etymologie, kde je slovo *laicus* uváděno do souvislosti s řeckým výrazem pro kámen, se ještě vrátíme k Mikulášovi z Drážďan, který v kázání *Querite primum*¹⁸ parafrázuje biblické místo „*Si hi tacebunt, lapides clamabunt*“ (Lc 19, 40) takto: „*Si hi tacebunt, lapides, id est laici, Deum laudabunt.*“ — Mikuláš tedy využívá Hugutiovy dvojí etymologie slova *laicus* k vyjádření svého požadavku laicizace kazatelské činnosti.

Latinské *idiota* je převzaté řecké *ιδιώτης* — soukromník, pak přenesené i člověk neznalý, a je synonymem slova *laicus*. Základ slova *idiota* v řečtině tvoří *idios*. Co se týče slova *laicus*, blížily se scholastické etymologie skutečnosti, pokud vycházely z řeckého *λαός*.

Lex

Výklad Matěje z Janova srovnáme s příslušnými místy ve slovníku *Glossae Salomonis*, u Hugutia a Johanna Balba.

— Matěj z Janova, *Regulae* II, str. 306: *Nam et inde „lex“ congrue potest derivari, puta a „lego, legis“, quia legit lex, id est congregat multos in unum morem, vel quia ligat diversos populos in unitatem, et populi utentes legibus diversis variis esse populi et divisi necesse est, ut dicantur.* Výraz *lex* je tedy u Janova uváděn do souvislosti se slovesem *legere* ve významu sbírat, shromažďovat nebo *ligare* — svazovat. Vykládá tedy Matěj toto substantivum v souladu se svou filozofií jednoty. Tuto tendenci zde prozrazuje i užití slov *unitas*, *unus*. Uvedení substantiva *lex* ve vztahu se slovesem *legere* nacházíme ale už u starších slovníkářů, po stránce formální tedy nejde u Matěje z Janova o novum.

¹⁸ Cit. edice str. 20.

— Glossae Salomonis charakterizují výraz *lex takto: Nam lex a legendo vocata..., quia scriptum (ius) est...*

— Hugutio vychází rovněž ze slovesa *legere*, s. v. *legere*, fol. 129r^a: *Item a „lego, legis“ — „hec lex, legis“, quia legitur; et est lex ius criptum... arcens honestum, prohibens suum contrarium.* Glossae Salomonis i Hugutio tedy uvádějí souvislost *lex—lego*, ale nikoli ve významu shromažďování, nýbrž ve významu čtení, neboť oba texty se zmiňují i o vzniku zákonů sepsáním (scribere). Hugutiův text je přitom patrně v zásadě převzaté ze slovníku Glossae Salomonis.

— Balbus přejímá heslo z Hugutia, interpretace obou slovníkářů je shodná.

Všichni srovnávaní autoři pracují při etymologickém výkladu slova *lex* se slovesem *legere*. Moderní lingvistika ví, že latinské *legere* má paralelu v řeckém slovese *λέγω*. Původní význam latinského *legere* je sbírat, shromažďovat, přenesený pak číst. — Substantivum *lex* znamená nejprve ustanovení (určitým způsobem formulované a pro ty, jichž se týká, závazné), potom také smlouvu, kontrakt, zvláště pak zákonů. Tradičně bývá toto slovo odvozováno od latinského *legere*. Fr. Novotný ve svém slovníku s. v. *lex* odvozuje tento výraz od kořene **legh*, který je obsažen také v substantivu *lectus* — lože, lehátko.

Panis

Výklad Matěje z Janova konfrontujeme s Isidorem ze Sevilly, slovníkem Glossae Salomonis, Hugutiem a Johannem Balbem.

— Matěj z Janova, *Regulae II*, str. 33: *Et inde et nomen panis est acceptum, quod „apan“ in greco, quod sonat „omne“ vel „totum“ in latino.*

Panis et vinum, chléb a víno, hlavní složky eucharistie, na niž klade zvláštní důraz v souvislosti s otázkou jednoty a pospolitosti církve, vykládá Janov v unionistickém smyslu. *Panis* odvozuje od řeckého *πᾶς*, *vinum* od latinského ekvivalentu tohoto řeckého výrazu, *omnis*, jak ještě uvedeme v příslušném odstavci. V případě slova *panis* čerpá Janov z etymologií scholastiků, nepřejímá však celý jejich výklad, který je u všech těchto autorů téměř totožný. Janov zde totiž nechápe chléb jako běžnou potravu, ale jako symbol, součást eucharistie. Srovnejme proto jeho etymologii s ostatními výklady.

— Isidorus Hispalensis, *Etymologiae XX*, 2, 15: *Panis dictus est quod cum omni cibo adponatur, vel quod omne animal eum adpetat; πᾶν enim Graece „omne“ dicitur.*

— Glossae Salomonis doslova citují Isidora.

— Hugutio uvádí stručný výtah (s. v. *pan*, f. 156v^a).

— Balbův výklad se liší v detailu: *Panis a „pan“, quod est „omne“ vel „totum“ dicitur „hic panis, panis“, quia cum omni cibo apponitur, quia omne animal eum appetat...*

Balbus jediný dává řeckému výrazu vedle latinského *omne* i ekvivalent *totum*; tento výraz uvádí i Janov, a nejedná-li se tedy v Balbově případě o čistě grafickou variantu, je možné, že Janov převzal etymologii právě od něho, jako je tomu i u několika dalších z našich případů. Posun, k němž došlo při této etymologii u Matěje z Janova, je zvlášť nápadný proto, že sice užil scholastických předloh, ale v momentě relevantním v kontextu jeho pojetí se od nich výrazně odchytil: formálně přijal etymologii *panis* — *πᾶν*, ale *πᾶς* nebo *omnis* mu neoznačuje obecné užití chleba jako základní potraviny, ale jeho obecnostevní (koinoniickou) funkci.

Etymologie tohoto výrazu, jak ji uvádějí všichni citovaní autoři, je ovšem na první pohled nesprávná. Panis souvisí s latinským slovesem *pasco* — živit, specificky i pást (viz české *pastva*).

Religio

Výklad Matěje z Janova srovnáme s etymologií Isidora ze Sevilly, slovníku *Glossae Salomonis*, Hugutiovou a Balbovou.

— Matěj z Janova, *Regulae* II, str. 63: *Quid namque religio potest aliud magis proprie dici vel interpretari, quam regulata vel regularis legio, id est populus per aliquam regulam restrictus et per regulam gubernatus?*

Matějův výklad je v souladu s jeho systémem, který mj. požaduje závazné pravidlo pro život křesťana, určitou reguli, jak to vyžaduje i titul jeho stěžejního díla, *Regulae Veteris et Novi Testamenti*. „Regulata vel regularis legio“ v jeho etymologii je tedy pospolitost lidí, řídící se náležitými pravidly.

— Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*, X, 234: *Religiosus ait Cicero* (Deor. Nat. 2, 72) *a relegendo appellatus; qui retractat et tamquam relegit ea que ad cultum divinum pertineant. Hi sunt dicti religiosi ex relegendo, tamquam ex elegendo elegentes, ex intellegendo intellegentes.*

Všichni autoři, jež v tomto odstavci citujeme a budeme citovat, vykládají termín religio pouze ve významu křesťanského náboženství. Činí tak i Isidor, když cituje Cicerona, pozměňuje ho však přitom v detailu, když místo Ciceronova „ad cultum deorum“ klade „ad cultum divinum.“

— *Glossae Salomonis*: *Religio appellata, quod per eam uni Deo religamus animas nostras ad cultum divinum vinculo serviendi; quod verbum compositum est a „re“ et „legendo“, id est eligendo...*

Glossae tedy uvádějí dvojí výklad, nestavějí však obě rozdílné interpretace-proti sobě, nýbrž kladou je za sebou, jako by výrazy *religare* a *relegere* byly významově spjaté.

— Hugutio (s. v. ligo, f. 124r^a): „*Hec religio, religionis*“, *quia nos liget ad servicium Dei vel cultum; vel religio dicitur a „relego, relegis“, quia religiosi religunt, id est retractent, que Dei sunt...*

Výklad je pravděpodobně převzat z předcházejících slovníků.

— *Johannes Balbus*: *A „religo, religas“ dicitur „hec religio, religionis“, quia nos religet ad Dei servicium vel cultum. Vel dicitur religio a „relego, relegis“, quia religiosi relegunt et tractant, que Dei sunt. Vel religio dicitur a „rigeo“, quia rigida sit. Et est religio virtus, que superiori nature, quam divinam vocant, cultum ceremoniasque confert. Et inde „religiosus, religiosa, religiosum“... Et ut dicit Papias: Religio est appellata, quia per eam religemus uni Deo animas nostras ad cultum divinum vinculo serviendi.*

Balbus čerpal z Hugutia, ale uvádí navíc etymologii ed slovesa *rigeo*. V závěru cituje Papiu, jehož výklad je, jak můžeme pozorovat, totožný s heslem slovníku *Glossae Salomonis*.

Setkáváme se zde tedy se třemi různými etymologiemi slova religio: *religare*, *relegere* a posléze *rigere*, přičemž první dvě slovesa se objevují poslopu ve slovnících *Glossae Salomonis*, Hugutiově a Balbově. Isidor vychází pouze z Ciceronovy interpretace od *relegere* a jeho prostřednictvím přechází tato etymologie do dalších glosářů. Od *rigere* odvozuje výraz religio z našich textů pouze Johannes Balbus. Matěj z Janova buď čerpal z jiného pramene, s nímž jsme zde

nepracovaly, nebo — s ohledem na jeho systém pravděpodobněji — vytvořil velmi výraznou etymologii vlastní, která je v souladu s autorovým požadavkem „regule“ jako závazné směrnice a souvisí tak s jeho unionistickou filozofií. Z jazykového hlediska jde ovšem o etymologii naprosto nesprávnou, autor opět podřídil filologii snahám filozoficko-teologickým.

Z lingvistického hlediska se jako nejzdařilejší jeví výklad Ciceronův, jak ho zaznamenal Isidor ze Sevilly.

Vinum

Text Matěje z Janova konfrontujeme s výkladem Isidora ze Sevilly, slovníku *Glossae Salomonis*, Hugutioovým a Balbovým.

— Matěj z Janova, *Regulae* II, str. 33: *Vinum quasi vis omnium aut vis homini* (varianta *hominum*) *poterit nuncupari*.

O významu této Janovy etymologie jsme se již zmínily v úvodu k celé studii; funkce etymologie je obdobná jako u slova *panis*, jak jsme o ní pojednaly v příslušném odstavci. Všimněme si, v čem se liší od etymologií slovníkářů:

— Isidorus Hispalensis, *Etymologiae*, XX, 3, 2: *Vinum unde dictum quod eius potus venas sanguine cito repleat ... Veteres vinum venenum vocabant*.

Na této etymologii můžeme ukázat úroveň Isidorovy lingvistické práce. Slovo *vinum* uvádí do souvislosti s výrazy *vena* (žíla) a *venenum* (jed), nesouvisjícími navzájem spolu ani s výrazem *vinum*. O několik odstavců dále (XX, 6, 1) ale při výkladu o nádobách uvádí řecké *oivoç* jako *vinum*, a to v souvislosti s etymologií výrazu *oenophorum* (*οινοφορον*) — koš na víno. Souvislost mezi *oenophorum* a *oivoç* rozpoznal, nebyl si však vědom společného původu výrazů *oivoç* a *vinum*, protože v tomto případě hláskoslovný vývoj slovo více pozměnil a autorovy znalosti k jeho odhalení nestačily.

— *Glossae Salomonis* citují téměř doslovně Isidora.

— Hugutio (s. v. *vincio*, f. 211v^a): *Item a vincio „hec vitis, vitis“, quia vites vincuntur, id est religantur ... Item a „vitis“, „hoc vinum, vini“, quia a vite procedat; vel dicitur a „vena“, quia venas cito inpleat sanguine ...*

Hugutio tedy obohacuje předchozí výklady ještě o souvislost s výrazy *vincio* a *vitis*. Nemůžeme s určitostí říci, zda jsou tyto výklady jeho vlastní, neboť je o něm známo, že bohatě čerpal z dalších pramenů (Papias, Osbern).

Uvedeme-li nyní všechny etymologie našich vykladačů vedle sebe (*vinum* — *vena* — *venenum* — *vitis* — *vis*), vidíme, že ani jedno slovo nesouvisí se základem výrazu „*vinum*“ a nelze je spojit ani mezi sebou navzájem.

Encyklopedické slovníky středověkých autorů vesměs, jak vidíme i na textech, použitých touto studií, nebyly moderně vydány a jsou skutečně¹⁹ příliš objemné, mnohomluvné a na sobě navzájem závislé, než aby jejich vydání, zvláště při současném stavu zpřístupnění středověkých literárních památek, nebylo marnotratností. Je to zřejmě ten druh materiálu, pro nějž budeme sahat k rupikopisům a inkunábulím. Že je to však materiál poučný pro filologa, literárního historika, historika umění, filozofie a patrně i jiných

¹⁹ Např. *Max Manitius*, o. c. III, str. 192, říká o Hugutiovi: „Sein Lexikon hat daher, da die von ihm benutzten Quellen bekannt sind, nur für die Geschichte der derivatorischen Methode Interesse und man hat an den wenigen aus ihm gedruckten Stellen reichlich genug.“

odvětví (je zde např. skryta spousta narážek na středověké realie, na národopisné a geografické představy středověku, mnoho zmínek důležitých pro dějiny techniky apod.), důležitý i vděčný, snad tato studie aspoň naznačila.

QUOMODO AUCTORES BOHEMICI SAEC. 14.—15. ARTEM ETYMOLOGICAM INTELLERINT

Commentatione hac demonstrare conamur etymologias in operibus auctorum reformationi in Bohemia saec. 14.—15. fauentium explicatas ad doctrinam ecclesiasticam socialemque magis quam ad artem grammaticam referri. Auctores illi compendiis medio aevo frequentissimis ad etymologias suas explicandas utebantur, ex quorum librorum numero nos Isidorum, Glossas Salomonis, Hugutium Pisanum, Johannem Balbum Januensem ad manum habebamus eorumque explanationes cum nostrorum auctorum dictis ad etymologiam pertinentibus comparavimus.